

XVI. ÉS XVII. SZÁZADI IRODALMUNK NÉMET EREDETŰ MŰVEI.

(Második közlemény.)

II. Theologia és hitvita.

A theologia és hitvita körébe tartozó német művek későbbben és szórványosabban tünedeznek föl irodalmunkban, mint a német eredetű imádságos könyvek. Leginkább a XVII. század folyamán fordítottak magyarra; XVI. századi irodalmunk könyvanyagában alig találunk fajtájukból egy-két példányt. Dogmatikai és apologetikai tartalmukkal az ellenreformáció korának irodalmi termelésébe illeszkednek és föltárják előttünk a protestantizmusnak azt a mélyreható, benső ellenreformációját, melynek egyes jelenségeit már az épületes imakönyvek körében is megfigyelhettük. Az imádságos könyvek különféle összetétele arra mutatott, hogy a reformáció első lelkesedésének ellobbanása után a protestantizmus lépésről-lépésre visszatért az elhagyott hagyományokhoz: a rögtönzött imától visszatért a régi formulárekhoz (Joh. Habermann), sőt a XVII. században olyan épületes könyveket karolt föl, melyeknek egész anyaga a katolikus hagyományokból volt átvéve (Andreas Musculus, Joh. Gerhard, Philipp Kegel).

Ennek a visszatérésnek jegyében állanak az említendő dogmatikai és apologetikai fordítások is. A fejlődés első, forrongó idejében, mikor Luther szava futótűzként gyújtott új hitet az emberekben, úgy látszott, hogy a reformáció nélkülözni fogja a dogmatikai rendszerezés és apologetikai elsáncolás tudományát, mert a reformáció ép a középkori skolasztika vallástudományát, a tudatlan hívők lelki szomjúságát meg nem oltó, tudós theológiát vetette el, hogy a nép együgyű gyermeke is keresetlen szavakkal, köznapi gondolatokkal fölemelkedhessék a maga Istenéhez. Rendszeres theológiát nem alkotnak, mikor mindenki önmaga lelki atyja igyekszik lenni. Luther népszerűen, többnyire rendszertelenül, rögtönözve és alkalmyszerűen öntötte ki gondolatait hívei előtt, de vallásos élményének logikai igazolását, védelmét és rendszeres gondolati kifejtését másokra hagyta.

Luther nagy és kis katechizmusa kielégítette a reformáció első idejének theologiai igényeit. A XVI. századi magyar irodalom Luther példaadását követve, bőségesen ontotta a kis katechizmusokat, melyek közérthető módon, egyszerű szavakkal foglalták össze az új hit lényegét; a rendszeres és tudós theológiára ebben az időben még nem volt szüksége az új vallásnak. De amikor az első nagy ébresztés anarchikus és forradalmi kísérő jelenségei föltűntek és a reformációnak belső és külső ellenfeleivel meg kellett küzdenie, mikor az emberek előtt nyilvánvalóvá lett, hogy a vallásos műveltség eszményi magaslata *egy* lendülettel el nem érhető, s még nemzedékek fáradságos, nemzetnevelő munkája által is csak nehezen megközelíthető: akkor a protestantizmusnak is vissza kellett fordulnia a szakszerű vallástudományhoz, a logikailag rendszerezett dogmatikához és apologetikához, melytől kezdetben annyi gyűlölettel elfordult. A forradalmas reformációból leszűrődött a protestantizmus vallásrendszere. és az őserejű, teremtő szellemű Luther mellett a kortársak szemében mindnagyobbra nőtt Philippus Melancton, a wittenbergi magister, ki Luther szenvedélyes élményét logikailag magyarázta, rendszerezte, tételekbe szedte és a hagyomány folytonosságába kapcsolta. Az első német eredetű épületes könyveinkből Luther visszhangját hallottuk: a német-protestáns theologiai és polemikus irodalom fölött pedig Melancton dialektikai jőzansága és világhossza lebeg. Melancton visszavezette a protestantizmust a középkor nagy tanító-mesteréhez: Aristoteleshez. Ismeretes, milyen indulatos haraggal támadta Luther a «csalfa pogány»-t, mert az embereket véges, kicsiny értelmük túlbecsülésére csábította: Melancton ezt az elvetett Aristotelest újból megtette a protestantizmus filozófiai pillérévé, a «lex Christi»-t újból összhangba hozta a «lex naturae»-val, az isteni kinyilatkoztatást a természetes ésszel, a vallást a filozófiával. Melancton iskoláiban fejlődött ki a XVII. században a protestáns orthodoxia és confessionalismus, mely a tiszta vallás iránt való buzgalmában még mesterének hithűségét is gyakran kétségbe vonta. A XVII. századi protestantizmus aristotelesi neoscolastikája egy tőből fakadt az egykorú jezsuita neoscolastikával, mellyel oly sokat vitatkozott — gyakran igen természetlenül. Az alább említendő német dogmatikai és apologetikai munkák többnyire a XVII. századi protestáns aristotelismusnak és neoscolastikának emlékei,¹ annak a türelmetlen confessionalismusnak termékei, mely az emberek üdvözülését a tiszta vallástan tudásától és igaznak tartásától tette függővé. Át vannak hatva attól a heroikus, hitvalló páthosztól, mely

¹ Az egész irodalmat behatóan elemzi Peter Petersen: *Geschichte der aristotelischen Philosophie im protestantischen Deutschland*, 1921.

a barokk-kultúra egyéb alkotásaiban is megnyilvánul. Ebben a korban a protestáns egyházi tudomány nyelve, akár a katolikus egyházé, a latin nyelv volt, és ez az egyházi tudomány époly hozzáférhetetlen volt a profán tömegek számára, mint a középkori egyházé, melyet a reformáció egy századdal előbb a tudatlanok és profánok nevében megostromolt. Ekkép érthetővé lesz az irodalomtörténet számára is, hogy ezek a theologiai munkák ritkábban jelennek meg német nyelven, illetőleg magyar fordításban, mint az épületes irodalom előbb felsorolt termékei. Latin volt e theologiai gondolkodásnak természetes kifejezése; a magyar fordítástól, talán mert profanizálta az egyházi tudományt, ösztönszerűen idegenkedtek az írók és olvasók.

Az egyik theologiai munka fordítója a következőképp panaszkodik a vallástudományi irodalomról szólva annak latin nyelve miatt: «Mert látjuk, hogy egyéb Nemzetsegek fáradhatatlanok az önnön nyelveken-veló könyveknek olvasásában, mellyet a tudós emberek látván nem bűnnek meg azoknak jó igyekezeteket minden féle dologról tulajdon nyelveken írott avagy fordított könyvekkel segíteni. A Magyar Nemzet pedig oly reft a maga nyelvén való könyveknek olvasásában, hogy igen kevélen talaltatnak, kik egész életekben-is egy avagy két Magyar könyveskét által olvaftak volna. Kinek vagyon is láttattya. Mert mivel sokan Deákul sem tudnak, s-a Magyar Iráfokat sem akarják olvasni; ha mikor csak alávaló dologról kívántatik-is vala-kivel beszédben eredni, mint a némák halgatnak avagy szégyennel kell elindított beszédekét félben-fzakasztani. Némellyek a reftség mellé negédeféget-is töldnek. Es ha mit e-félék a Deák nyelvben kaptak, immár szégyellik olvasni a Magyar Iráfokat. S ha ki akarja, próbállya-meg, kérjen némelylyektől Magyar könyvet olvasni; azt felelik néki, hogy könyv-tartójokból-is ki-vetnek inkább, hog'-sem-mint Magyar könyvet tartának avagy olvasnának. Akik annyira vadnak a negédeféség miatt, hogy ha kivel születéseknek nyelvén kell is szólani, beszédeknek majd harmadát Deák igékkel kényszerítettnek meg-elegyíteni. Egy szóval Magyarok lévén Magyarul sem tudnak beszélleni.»¹ Ily körülmények között el sem várhatjuk XVII. századi íróinktól, hogy a német irodalomnak temérdek theologiai művét magyar nyelvre átültessék: hogy egyáltalán magyar nyelven megjelenhettek ezek a ma már csak theologiai szakérdeklődéssel olvasható könyvek, jellemző a vallásossággal eltöltött korra, melyben a dogmatika kérdései közügyekké lettek és az érdeklődés középpontjába kerültek.

Régi irodalmunkban a következő német hitvédelmi és dogmatikai munkákkal találkozunk:

¹ Laskai János: *Hittül szakadásnak tellyes megörvoslása ... Vede-lis Miklós. Várad, 1644. Előszó.*

22. —

Index Biblicus az az: az egész Szent Iras könyveinek Kentsere vezzerlö, mutato es indito Laistroma Németből... Magyarra fordítottott. Vizsoly, 1593.

A könyv a vizsolyi bibliához alkalmazkodó név- és tárgymutató s a szentírásban való tájékozódás megkönnyítésére szolgál. Német eredetijét nem tudtam megállapítani; lehet, hogy a magyar index a legelterjedtebb ilyenmü XVI. századi német munkákból van összeszerkesztve. Ilyen a korabeli német könyvek közül Jörg Birckenmeyer: *Zeyger der Heiligen Schrift*, Ulm, 1525; Johannes Schrötter: *Konkordantz des Newen Testaments in teutsch*, Straßburg, 1524 és Lienhardt Brunner: *Concordantz oud zeyger der Spruch vnd historien aller Biblischen bücher alts vnd newe Testaments teutsch registerweiß verfaßt vnd zusammen bracht*. Straßburg, 1530. A biblia-indexek jellemző és kifejező termékei ennek a kornak, mikor képeken is gyakran úgy ábrázolják az embereket, amint összekulcsolt kézzel magukhoz szorítják a bibliát. Ebben a hitvalló korszakban a biblia volt a protestáns igazhitűségnek legfőbb auctoritása, a vitás valláskérdésekben, de az élet sok más válságában is a döntő útmutatás. «Breviter, quod illis Papa, nobis est Scriptura»: a protestantizmus legfőbb tekintélyi elvének, a bibliának idézésére, megkérdésére szolgálnak gyakorlati segéd-eszközként ezek a biblia-mutató könyvek.

23. Aegidius Hunnius.

a) ESZTERHÁZI TAMÁS: *Az Igaz Aniaszentegyhazrol, es ennec feieröl az Christusrol: Ismeg a Romai Aniaszentegyhazrol es ennec feierol a Romai Paparol... Irattatott Aegidius Hunnius, az Szent irásnac Doctora es Professora által. Sárvár, 1602.*

Ez a fordítás Pázmány vitáiban szerepel. Dankó József állapította meg először, hogy eredetije Aegidius Hunnius *De Ecclesia vera et huius capite Christus...* Frankfurt, 1596 c. munkája (vö. Dankó: *Joannes Sylvester Pannonius*, Wien 1871, 31. l.). Aegidius Hunnius előbb Wittenbergben, utóbb Marburgban védelmezte a lutheránus igazhitűséget a református és katolikus kritika ellen. Marburgban több magyar diák fordult meg a XVI. század végén; valószínűen hazatérő növendékei igyekeztek munkáinak itthon is népszerűséget szerezni. Grawer Albert pl. Hunnius írásbeli ajánlásával tért haza, egyideig Neérén és Kassán működött és kiadta Hunniusnak hozzá intézett levelét (vö. IK. IV. 1894, 156. l.). Eszterházy Tamás is Hunnius idejében tanult Wittenbergben, valószínűen személy szerint ismerte, és talán Hunnius személyes hatása készítette őt könyvének fordítására. A könyv megjelenéséről tudomása volt Magyar Istvánnak, ki *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, Sárvár, 1602 ajánlásában már jelzi: «De ezt, hogy Papa Antichriftus legien, amaz tudos es Iftenfelő Hunnius Egied Doctor bővebben megbizonyítja az Ecclefiarol valo könyvenec mafodic refzeben, melliet remelec rövid nap Magiar nielvennis ki menni, az keresztinec közze.» Ismeretes, hogy Pázmány Péter Magyarit tartotta e könyv fordítójának: «Értem, jó Magyar uram, hogy Hunniusnak az Ecclesiáról irt könyvét magyarra fordítottad és immár nyomtatod is» (*Össz. Munkái*).

I. 29. l.), de a *Felelet* nyomtatása közben Pázmány kézhez vette Eszterházi fordítását s utólag helyreigazította tévedését. «Kezembe akada Hunniusnak az Aniaszentegyházról írt könyve: melliet magiarrá fordítot nem Magiari Íltvan (à mint mondam az kõniunec mafodic részebe, hogy ertettem vala) hanem Efzterhaz Tamás». (Vö. RMK. 17. sz. Ferenczi Zoltán: *Magyari István* 1911, 14. l. és Kovács Géza: *Magyari István*, Budapest, 1902, 16—17. l.) Eszterházi Tamás hosszabb előszót írt fordítása elé, amiért Pázmány Péter Magyari István ellen írt *Felelet*-ében annyira megtámadta. Pázmány azt is ígérte, hogy Aegidius Hunnius könyve ellen cáfolatot fog kiadni: «az Hunnius és Vithakérus könyvei ellen, Az Anyaszentegyházról egész könyvet írtam én is, melyet Isten segítségéből talán meg is látnak az emberek.» (*Összes Munkái*. I. 1894, 9. és 55. l.) Pázmány azonban csak Whitaker ellen írt értekezését adta ki.

b) KIRÁLY JAKAB: *Mise-nem-mise Az az: A' Miseről való tudomány-nak Ostromlása, meghamisítása és el rontása. Melyet Hunnius Egyed Doctor Irasabol Magyar nyelvre fordított.* Kassa, 1654.
Eredetije ismeretlen.

24. Andreas Osiander.

ZVONARICH MIHÁL: *Papa nem papa az az, a papanak, es az papa tizteloeinek, Luther ertelme zerent valo vallasok... Osiander Andras doctor es praedicator által. Magyar nyelvre peng fordittatot.* Keresztur, 1603.

Ez a fordítás régi irodalmunkban szóhoz juttatja Nürnberg reformátorát, ki a wittenbergi reformátorokkal szemben önálló fölfogását (a megigazulás mibenlétéről) szakadatlan polémiákkal mindvégig megvédelmezte és fenntartotta. (Ő írta Kopernikus: *De revolutionibus orbium coelestium* 1543 művének előszavát vö. W. Möller: *Andreas Osiander*, Leben und ausgewählte Schriften. Elberfeld, 1870.) A magyarra fordított könyve eredetileg latin nyelven jelent meg a következő címen: *Papa non Papa, hoc est Papae et Papicolarum de praecipuis Christianae Doctrinae partibus, iisque inter Evangelicae Religionis, & Romanae fidei homines controuersis Lutherana confessio, ex Jure Canonico, sive Papali Ac Eruditoribus Nonnullis Auctoribus Pontificiis collecta, & Enchiridii formam congesta, per Andream Osiander D. Ecclesiae in illustri Aula Vvitembergia. Tebingae. Typis Georgij Gruppenbachij MDXCIX.* (berlini kir. kvt.) «Ez Osiander Andras Doctor irafaban kegyes Olvafo — mondja Zvonarich — elő zamlallatik, fok Papaknac es az Papafagban elő egy nihany neuzetes embereknek, az mi kerefztyeni tudomaniunc fzerent való ertelmec es vallasoc, foc fő Articulusokral, kikrül köztunc es az moftani Papafoc közt igyenetlenfeg vagon.» Vitairás, melyben a kath. egyház tanításainak protestáns kritikája van. összefoglalva. Osiander e munkája, miként Aegidius Hunnius előbb említett vitairása, a protestantizmusnak abból az első korából való, mikor az emberek a szakadást az új és a régi hit között még nem tartották végérvényesnek. A protestantizmust nem tartották a kereszténység oly új típusának, mely történelmi szükségszerűségként megállhat a katolicizmus mellett, hanem «keresztény tudományunkban múlt egyenetlenségnek»

vélték a vallásos küzdelmeket, hol az igazságnak vagy az egyik vagy a másik fél javára győznie kell. Melancthon szinte élete végéig abban a tévedésben fogódott el, hogy az igaz katolikus egyház talaján áll, ezért részt kívánt venni a tridenti reformzsinaton is. Osiander vitairatában a maga igazának megerősítésére egyházi tekintélyekre hivatkozik s azt kívánja bizonyítani, hogy az egyház nagy tanítói közül többen már protestánsok voltak. Mivel a protestantizmust még be akarják kapcsolni a katolikus egyház folytonosságába, azért vezet okoskodásuk arra a visszás eredményre, hogy az akkori mise tulajdonkép nem az igazi mise (mise-nem-mise), hogy az akkori pápa tulajdonkép nem az igazi pápa (pápa-nem-pápa): vég-eredményben, hogy nem az akkori katolicizmus, hanem a protestantizmus az igazi kereszténység.

25. Ambrosius Lobwasser.

SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Psalterium Ungaricum*. Herborn, 1607.

Szenczi Molnár Albert a címlapon ugyan ezt mondja, hogy a zsoltárok «az Franciaai notáknak és verseknek módgyokra most úyonnan Magyar versekre fordittattac es rendeltettec», de az ajánlásban pontosabban arról értesít, hogy Lobwasser «vezető sinórját» követte: a magyar verseket «Lobwaszser Ambros doctornak német versei szerint formáltam és öszve-szorítottam». Ambrosius Lobwasser, sziléziai származású protestáns jogtudós, a XVI. század közepén Lipsében és Königsbergben tanított. Párizsi tartózkodása alkalmával megragadták őt a hugenották zsoltárai, ezért lefordította őket németre a következő címmel: *Des Königs und Propheten Davids Geistreiche Psalmen, Nach Frantzösischen Melodien in Teutsche Reimen gebracht durch D. Ambros Lobwasser*. Különös, hogy zsoltárait a lutheránus egyháznak szánta s azok mégis elsősorban a református egyház körében terjedtek el és Szenczi Molnár fordítása által nálunk is református épületes könyvvé lettek. Lobwasser és Molnár zsoltárait részletesen egybevetette Császár Ernő JK. XXIV, 1914. — Lobwasser, fordításához írt előszavában, találoán fejtí ki a képzőművészetektől ösztön-szerűen idegenkedő protestantizmusnak benső ragaszkodását az énekhez és a zeneművészethez (vö. 32. c. alatt).

26. —

Lex Politica Dei Az az, mindenféle Törvények, Héletek és Rend-tartások, kik főképen az külső Polgari tarsasagra tartoznak... Németből magyarra fordítattot. Debrecen 1610.

Nem ismerem sem szerzőjét, sem német eredetijét ennek az érdekes munkának, mely a «dex naturae»-t Melancthon szellemében össze tuója kapcsolni a «lex Christi»-vel. A kétféle törvényt a magyar fordító is (Debrecen, 1610-ben kelt előszavában) jellemzően megkülönbözteti egymástól: «Jollehet az Iften eleitül fogvan meg az teremtesben az ő tör-venyet az természetben be oltatot, ugy annira, hogy meg az Poganyok is értettek azt, hogy az jofagos dolgokat inkább kellyen követni, es az gonozt el hadni. Mind azon által az Isten... ada ű nekiök (valasztott népének) bizonyos Törvényt, melyből ki ki mind meg tudna es ertene, mivel tarto-

zik mind Iftennek, mind pedig fele-barattyanak». A könyv bibliai idézetekből van összeállítva: az idézetek a vizsolyi bibliából valók. Az eredetiről csak annyit mond a fordító, hogy azt «egy fő tudos ember, az Bibliából kifzedegetven, Német nyelven ki bocsatot volt».

27. Lucas Pollio.

MIHÁLYKÓ JÁNOS: *Hét Praedicatio, az Isten fainak örök életéről. Elsoben Barasloban Nemet nyelven. Pollio Lukacs által praedicaltatot. Bártfa, 1612.*

A német munka szerzőjéről Jöcher azt írja: «Lucas Pollio, ein lutherischer Theologes, geböhren 1536 in Breßlau, führte sonst den deutschen Namen Pollach, 1567 Pastor der Maria Magdalenen Kirche in Breslau» (III. k. 1666 has.). Idevonatkozó műve, mely egyúttal legismertebb munkája a következő címet viseli: *Vom ewigen Leben der Kinder Gottes Sieben Predigten, zu S. Maria Magdalena zu Preßlaw gethan Lucas Pollio.* (1591. kiad. berlini kir. kvt.). Az előszó 1582-ről van keltezve. E könyvnek a XVII. században nagy kelendősege volt: Abraham von Mezrad 1604-ben latinra fordította és a latin fordítás is sok kiadást ért. A magyar fordító is az előszóban a könyv nagy elterjedtségére hivatkozik: «Látám, hogy nem csak Német, hanem Deák és Cseh nyelven is nagyon nyomtatva, ez kis Könyvecske, és lokan nagy lelki hasonnal forgatták azt későbbben, vgy hogy az Német Országi városokban ritkán találtaik oly Gazda, kinek házánál ez Könyvecske nem volna, csak az Magyar nemzettől röitettelet el.» Pollio prédikációi, miként az *ars moriendi*-irodalom, a meggyőződés teljes erejével fejtegetik, hogy a földi életnek igazi mértéke és célja a mennyei örök élet. Protestáns orthodoxia szól e prédikációkban, «Philippus Melancthon az mi köszönfeges Mesterünk» (36). Helyenként polemiaúval fordul azok ellen, kik Epicurus-szal a tulvilági életet tagadják és «az életnek és halálnak okat tulaidonítottak az Materianak» (10. l.).

28. Matthias Hafenerffer.

ZVONARICH IMRE: *Az szent Irásbéli Hítvnek againak bizonyos moddal és renddel, három könyvekre valo osztasa... magyar nyelvre fordettattak... az Tubingai Hafenerffer Matheas irásabul. Keresztúr, 1614.*

Az eredeti szerzője a XVII. századi protestáns orthodoxiának egyik kimagasló képviselője (Hauck: *Realencyklopädie für prot. Theol.* VII, 330—32), könyve teljes foglalatát adja a lutheranus igazhítőség tanításainak. Aristoteles és Melancthon szelleme diktálta ezt a theológiát. A könyvnek nagy hatása s elterjedése volt, sok kiadásban, sőt német fordításban is megjelent. Az első kiadás címe: *Loci theologici certa methodo ac ratione in libros tres tributi.* Jena, 1601. A fordításnak magyar irodalomtörténeti nevezetessége van: megindította PÁZMÁNY csepregi vitáját, ezért az irodalomtörténetben már többször szó esett róla. Pázmánynak *Csepregi mesterség* (Bécs 1614) c. fulmináns vitairata Zvonarichra céloz, de valójában Hafenerffer theológiáját találja. — Zvonarich Imrét a munka világos áttekinthető szerkezete és józan okossága ragadta meg, mert «az chupa es tulajdon igaffag minden ekeffen Bolafnak pompaia nélkül rövid és vilagos igeekkel magyaráztatik».

29. —

Lelki orvosság, Kassa 1614.

A könyvnek egyetlen példánya sem ismeretes (vö. Szabó Károly RMK. I, 204. l.), nem ismerjük sem szerzőjét, sem tartalmát, pedig ez a munka készítette Pázmány Pétert *Az Calvinista Predicatorok tüköre* (Össz. munk. V. k. 30. l.) c. röpiratának megírására. Egy kálvinista predikátor írta a könyvet, illetőleg fordította németből, ha hitelt adunk Pázmány szavainak: «Hogy pedig valami színt adgyon mocskos hazugságának és elhitesse, hogy mi Boldogasszony . . . : nem tudom micsoda Lelki Orvosságot német nyelvből fordított magyarrá». (34. l.) Máshelyütt is azt írja az ismeretlen könyvről: «Abbanis játékos vagy, hogy egy-nehányszor az bécsi jesuiták munkájának írod az németül kibocsátott Lelki Orvosságot, mintha mindez jezsuiták dólga vólna, valami Bécsben történik» (*Az Igasságnak Győzedelme. Össz. Munk. V. k. 58. l.*) Pázmány kezdetben Alvinczyt tartotta a könyv fordítójának, utóbb maga is belenyugodott Alvinczy tiltakozásába, hogy nem ő hozta a német könyvet a magyar irodalomba. Az ismeretlen fordításnak német eredetijét nem tudjuk meghatározni.

30. Georg Rhau.

PÁLHÁZI GÖNCZ MIKLÓS: *A Gyermetskék Credoja. Elsőben Wittenbergában Rhau György által német nyelvön össze szedőgettetött: mostan pedig... magyarra fordítatott.* Keresztúr, 1615.

Georg Rhau Lipcsében kántor, később könyvnyomdász volt Wittenbergben. Luther baráti köréhez tartozott. Több épületes könyvet írt és nyomtatott, kis katechizmusát nem ismerem.

31. Georgius Tilenus.

KLÖZ JAKAB: *Evangeliumok és Epistolák: Mellyeket az Vr napokon es főfő Innepeken Esztendő által, az Keresztieni Gyülekezetben szoktanak olvasni és megmagyarázni . . . M. Georgius Tilenus Német írásából Magyar nyelvre mostan fordítatott és kü nyomtatatott.* Bártfa, 1616.

Az előszóban a könyvnyomtató, ki egyben ennek a könyvnek írója is, azt jelenti, hogy e munkát magyarra fordította «egy fő tudós embernek, tudni illik M. Georgius Tilenusnak Német iráffából, ki Silefiában fő helyen Plebanos vólt: ki iöllehet ez summariomokat és tanulfágokat csak az ő háza népének és ott az helyben tanulo gyermekeknek kedveiert írta vala, de az után máfok is meg fzeretvén, Sidoul, Görögül, Deakul és Németül ki nyomatták». E könyvnek nem tudtam nyomára akadni.

32. Abraham Scultetus.

a) SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Postilla Scultetica: Az egész esztendő által valo vasarnapokra és fő innepekre rendeltetett evangeliumi textusoknak magyarazattya Scultetus Abraham által . . . Mellyet Németből Magyar nyelvre fordított.* 1617.

Szenczi Molnár fordításának német eredetije a következő címet viseli: *Abrahami Sculteti Kirchen-Postill. Das ist Auslegung der Sontäglichhen*

Evangelischen Texten durch das gantze Jahr. Jetzo auff's neue von dem Authore selbst ubersehen, verbessert und vermehret. Hanaw, 1624. Ismertetem EPhK. 1919. 90-91. 1. Scultetus prédikációs könyve jellemző terméke a XVII. századi protestáns biblicismuskak és igazhitűségnek. Magyaráz és bizonyít, az értelemhez szól, mindig csak a bibliával beszél és szándékosan kerül minden profán példázatot, mely a kánonban följegyezve nincsen. A biblián kívül nem ismer el sem tudományt, sem bölcseséget: «Mert mi egyedül az Evangéliomi ige mellett maradunc, és vagyon abból annyit tanulnunc, értekeznünc, hogy nem sok időnc legyen az haszontalan, nem szükséges és a szent írás kívül való kérdeződések fejtegetésére» (115. l.). A logikai átlátszóság, a rend és világosság jellemzi ezeket a bibliától soha egy tapodtat el nem térő, észhez szóló fejtegetéseket. «Nem is tudok mást — így dicséri őket a fordító Szenczi Molnár Albert — hogy ennél szebb methodussal, renddel és világosb értelemmel volna írva». (8. l.) Csakugyan a rend, a methodus és a világos értelem okozhatott a XVII. századi embereknek gyönyörűséget e prédikációk olvasásánál.

b) SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Secularis Concio Evangelica: az az Jubileus Esztendei Praedikatzio. Németül praedicaltatott... Scultetus Abraham által.* Oppenheim 1618.

Eredetije: *Evangelische Jubeljahr's Predigt zu Heidelberg den 2. Novembris anno 1617 in der Kirchen zum H. Geist gehalten Durch Abraham Scultetum,* Gedruucht in Amberg Bei Johann Schönfeld, 1618. Ismertetem EPhK. 1919, 91. 1.

c) SZENCZI MOLNÁR ALBERT: *Szentírás szerint való rövid Tanítás az Bálvány Képekről, melylyet Németül Scultetus Abraham bocsátott ki.* 1625.

Az eredeti német prédikáció ezen a címen jelent meg: *Kurtzer Aberschriftmässiger Bericht von der Götzenbildern: An die Christliche Gemeine zu Prag, als auss Kömiglich Majestät gnädigsten befehl die Schloss kirch von allem Götzenwerk gesäubert worden gethan Sonntags den 12/22 Decemb. des 1619 Jahrs Durch Abraham Scultetum.* Gedruucht zu Prag, bey Daniel von Carlsberg. Im Jahr 1620. Vö. EPhK. 1919: 92. 1. — Ez a kis értekezés jellemzően fejezi ki és indokolja meg a protestantizmus ösztön-szerű elfordulását a képzőművészetektől, különösen a templomi festészettől. Scultetus 1619-ben a prágai képrombolás alkalmával mondotta el ezt a beszédet; Molnár Albert pedig a bekecsi templomszentelés örömnepére fordította le magyarra.

33. Johannes Rodenborch.

PÁLHÁZI GÖNTZ MIKLÓS: *Az Római Babylonnak Kőfalai.* Keresztúr, 1619.

Az eredeti német munkát Johann Rodenborch (Rotenburg), antwerpeni származású wittenbergi theologus írta *Dissertatio de muri Babylonis Romani demolitione* 1615 címmel Jakob Reihing német jezsuitának *Muri civitatis sanctae* c. műve ellen. A két könyv jellemző példája annak, hogy mennyire egy szellem hatja át a lutheránus és jezsuita neoscolastikát a XVII. században.

34. Leonhard Hutter.

LETHENYEI ISTVÁN: *Az Szent Irásbeli Hitűnc againac rövid öszve-szedése . . . szeretetet és iratot Lenhard Hutter Vitebergai Doctor által: Es Deac nyelből magyarrá fordítottatott.* Csepreg, 1635.

Leonhard Hutter 1596 óta működött a wittenbergi egyetem theologiai fakultásán. Műve, melyet Lethenyei magyarra fordított: *Compendium locorum theologorum ex scripturis sacris et libro Concordia collectum*, Vitebergæ, 1610 a korrek lutheranizmus foglalata. Éles válaszfalat von a lutheranizmus és a protestantizmus többi felekezete között; dogmatika, mely a XVII. százazadi confessionális szigorúságnak jegyében keletkezett. Lethenyei Wittenbergben tanult s — mint maga is jelzi az előszóban — a könyv fordítására a könyv «authoratól-is, meg mint nékem abban az Academiában kedves Præceptoromtól és Directoromtól» nyert buzdítást. A könyv kánon volt a maga korában. A szász fejedelem elfrendelte, hogy «senki csak egy tanuló Deác fe meheffen addig föllyebb való Scholákban es Academiákban tanulni, valamig é könyvecsében befoglaltatot Articulufokat könyv-nélkül és szörl-fzóra nem tudandya».

35. Balthasar Meisner.

a) MADARÁSZ MÁRTON: *A' B. E. D. Boldisar Meisner Sz. Elmelkedésinek A Vasarnapi Evangeliomokba Magyar nyelvvél való meg-ajándékozása.* Lőcse, 1635.

Balthasar Meisner a XVI. és XVII. század fordulóján a wittenbergi egyetem egyik tekintélyes theologusa, a Wittenbergben tanuló magyar diákok tanára volt. Postillái, melyeket Madarász lefordított, eredetileg latin nyelven jelentek meg *Meditationes sacrae in Evangelia* címen, utóbb Joh. Lucius-tól való német átdolgozásban is sok kiadásban terjedtek el. A német kiadás címe: *Geistliche Andachten Über die Evangelien der Jährlichen Fësttagen, Nebensf Erklärung Der von Christo am Creutze gesprochenen Sieben Worte.* Wittenberg, 1628. A magyar fordító azt mondja Meisner munkájáról: «a jámbor Doctor a vasarnapi evangeliumokat jeles, könyű és az együgyűek elméjéhez illendő Methoduffal, kevés igikkel, de dólgek sokaságával és az Anya-fzentegyházban; hívek megpróbálására és valtagitására és koronázására forgó Contoverfiaknak szelid megrázogatásával magyarázza meg». E rövid jellemzésből nem tűnik ki, hogy Meisner beszédei mennyi theologiai szak tudást és érdeklődést tételnek fel hallgatóiktól. A magyar fordító a «controverfiák szelid megrázogatását» a maga részéről is támogatja és többnyire Pázmány Péter ellen fordulva, önállóan is részt vesz a vitákban.

b) *Catholicus válasz az Esaviták Eretnek kérdésére: Hol volt Lutherus előtt az igaz Vallás avagy Anya Sz. Egyház? . . . Meisner Boldisár a Sz. Irás Doctora és Wittenbergai Professor által. Mostan pengig Az Ecclesia nyomoruságín keserves könyveket hullató egy nevezetlen személy Nemzetének hasznára és az veszedelemben tántorgó lelkek javára Magyar nyelvre Németből fordítván.* H. n. 1690.

A könyv eredetije Meisner következő műve: *Catholischë Antworth. Auf die ketzerische Frage der Jesuwider. Wo die ware Religion und kirche vor Lutheri zeiten gewesen sey? An alle Evangelische vuter dem Pab-*

stumb, sonderlich in Oesterreich und Pfaltz Newburg gedruckte Christen, Gestellet durch Balthasar Meisnern, der H. Schrifft Doctorn und Professoren in Wittenberg. Gedruckt bey Joh. Wolh. Fincelio. In verlag Casp. Heydens S. Witwe. Anno, 1629. (berlini kir. kvt.). A könyv különösen Hermann Hugo ellen fordul, mert «Sophista fortélyokkal intselkedve» azt állította, hogy «Lutherus előtt fenki fem volt Lutheranus, minthogy Lutherus előtt femmi Lutheranismus nem volt». Ezzel szemben Balth. Meisner azt igyekszik bebizonyítani, hogy «az mi vallásunk mindenkör meg volt, ha szintén nem volt is Lutheranus névvel nevezve». (55. l.) Mathias Flacius Illyricus *Catalogus testimonium veritatis* c. művéből Luther szellemi őseit keresi, és a waldenseket, «kik másként Lugdumi Szegényeknek nevezettek» (52. l.), Huszt s Savanarolát a protestantizmus előfutárainak tekinti. Gondolatmenete ugyanaz, melyet a *Mise-nem-mise, Pápa-nem-pápa* c. könyvekben találtunk. A magyar fordítás 1692-ben, oderai Frankfurtban másodszer jelent meg.

36. —

A szent János Evangeliuma kezdetinek rövid magyarázattya, Melly kérdésekből és Feleletekből áll. A Magyar Nemzetnek epületire német nyelvből egy igasság szerető atyafi által magyarrá fordítottat. Kolozsvár, 1636.

A könyv egyetlen példánya sem maradt fenn, azért szerzőjét és forrását meg nem határozhatjuk (vö. R. M. K. I., 128. l.).

37. Jakob Feucht.

TASI GÁSPÁR: *Öt rövid praedikátzió, Húsz színes Okokról. Miért nem akarnak most némelly emberek Catholikusokká vagy (a mint ők szöllanak) Pápistákká lenni. Mellyeket Bambergaban Sz. Mártonnál praedikállott . . . Feuchtius Jakob. Magyarrá pedig fordította.* Pozsony, 1640.

Jakob Feucht, kit Tasi e könyvvel magyarul megszólaltatott, bambergi püspök volt, küzdött a reformáció, különösen Osiander reformátor ellen. Prédikációi különböző gyűjteményekben jelentek meg (Wetzer-Welte: *Kirchenlexikon* IV., 1886. 1468—69. has.). Az itt szóban forgó öt hitvita-beszéde a következő címet viseli: *Fünff kurtze Predigen, Von zwentzig vermeyten Urfachen: Warumb etliche leut, diser zeit, nit wöllen Catholisch oder (wie sie sprechen) Bábstisch seyn. Zu Bamberg in Sanct Martins Pfar-kyrchen gepredigt. Jetzund, allen denen, so noch im zweifel stehn, zu welcher Religion doch sie sich endtlich begeben, und verharren wöllen, zu nutz und guten, in offentlichen Druck verfertiget. Durch Jacobum Feuchtium, der H. Schrifft D. und Wegbischoft in Bamberg. Gedruckt zu Wirtzburg, durch Heinrich von Ach. Im jar MDLXXXVII.* A magyar fordító az ajánlást 1639-ben írta és benne megemlíti, hogy «Német Országban nem utolsó lévén (a tudósok között) e kis Iráfnak és fok több hasznos könyveinek szerzője: minek utánna ezt egy böchületes Ur, ez-előtt egy néhány efsztendővel kezemhez juttatta-volna, nem beghettem kedvét, hogy Magyarrá ugyanakkor ne forditanám». Ez az egyetlen katolikus hitvédelmi irat, melyet a XVI—XVII. században német nyelvből magyarrá fordítottak.

38. Johannes Wolleb.

KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY: *Az Kereszteny Isteni-Tudománynak Jeles moddall ugy el készítetett rövid summája . . . Az vallásbéli villongásoknak meg értésére, kézenfogva való vitelre. Mellyet irt volt Wollebius Janos, à Th. Doct. és az Basileái Académiában rend szerént való Professor. Mostan pedig Magyar nyelvre fordított.* Utrecht, 1653.

Komáromi Csipkés György németalföldi tartózkodása idején «sok szép, különféle Deác könyveket» látott, melyeket «közönséges haszonért a belgiomi nyelvre fordítottak». Mikor Wollebius művét meglátta, annyira felbuzdult, hogy szállására érve mindjárt fordításba fogott: «illy bent dologban, tunijlik az Evangeliomi tudománnak terjesztésében és az együgyűknek az igaz tudományban való építésekben nem bűkség fokot tanacskozni». Johannes Wolleb: *Compendium theologiae christianae*, Basel, 1626, c. műve a XVII. századi református orthodoxiának kánonszerű foglalata, miért szerzőjét a református scolastika Petrus Lombardusaként dicsérték. Egyetemeken, disputációk alkalmával ez a munka jelentette a korrekt kálvinizmust. Angol nyelvre is lefordították. (A. Roß: *Wollebius christian divinity*.) Csipkés György kezébe valószínűen a munka 1638. amsterdami kiadása került.

39. Nicolaus Hunnius.

Roevid és Fundamentumos Tracta, Mellyből a kegyes olvasó a Romai és Evangelica Ecclesiából itéletet tehet. Isten igéjéből előadatott Nicol. Hunnius D. és Lübecki Superintend. által. 1690.

Nicolaus Hunnius, Aegidius fia, Északnémetországban működött a luteranizmus szolgálatában. (Ludvig Heller: *Nicolaus Hunnius, sein Leben und Wirken. Ein Beitrag zur Kirchengeschichte des XVII. Jh. Lübeck, 1843.*) A magyarra fordított munkája eredetileg ezen a címen jelent meg: *Kurtzer und Grundlicher Bericht, Aus welchem ein guthertziger Leser, von der Römischen und Evangelischen Kirchen urtheilen kan. Aus Gottes Wort gestellet Durch Nicolaum Hunnium D. Superintendentem zu Lübeck.* Az első kiad. Lübeck 1629, második kiad. Wittenberg 1630-ban jelent meg (vö. Heller id. m. 219—229. l.), a magyar fordítás valószínűen az utóbbi alapján készült. Hunnius egy névtelen, Osnabrückben megjelent röpirat támadásait igyekszik megcáfolni. Amint Aegidius Hunnius azt bizonyítja, hogy a mise nem mise, Osiander: hogy a pápa nem pápa, Nicolaus Hunnius is azt érősgeti, hogy «a Római ecclesia nem Christus ecclesiája».

40. Johannes Friedrich Mayer.

PETRÓCY KATA SZIDÓNIA: *A Papista vallasra Hajlott Lutheranusok Lelkek ismeretinek Kinnya, Mellyet edgy Sz. Irás Magyarázó Mayer Fridrik János nevű Doctor és P. P. eleikben iráson által ki bocsátott Hamburg városában.* 1690.

A XVII. század végén Hamburgban működő lutheranus theologus temérdek röpirata közül az egyikben fölismerhetjük a magyar fordítás eredetijét (vö. Lexikon der Hamburger Schriftsteller V. k. Hamburg, 1870., 89—164. l. Mayer 581 munkáját sorolja föl). A magyar fordítás eredetije *Johann Friedrich Mayers, der Heil-Schrift Doct. Gewissens-Marter Derer zum Papstumb Abgefallenen Lutheraner* (s. l. s. a. berlini kir. kvt.) A könyv Schönmann egy röpirata ellen fordul, mert azt állította: «jó volna Lutheranusul élni és Papistául meghalni».

THIENEMANN TIVADAR.